

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

*Абдухамидова Б.А.
Кыргызская Академия Образования*

ОКУУЧУНУН АДАБИЙ БИЛИМИН ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫН ӨСТҮРҮҮ МАКСАТЫНДА ЖАЗУУ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

СПОСОБЫ ПРОВЕДЕНИЯ ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ В ЦЕЛЯХ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ЗНАНИЯ И КУЛЬТУРЫ РЕЧИ УЧАЩЕГОСЯ

Түйүндүү түшүнүктөр: адабият, текст, адабий билим, байланыштуу кеп, кеп маданияты, сөз байлыгы, жазуу сабаттуулугу, дил баян, баяндама.

Ключевые слова: литература, текст, литературное знание, связная речь, культура речи, словарное богатство, письменная грамотность, сочинение, изложение.

Эне тили боюнча мамлекеттик стандарттын жана жаңы окуу программасынын талаптарына ылайык башталгыч класстарда ар бир чейрек жана окуу китептеги бөлүмдөргө ылайык дил баян жана баяндама (изложение) жазуу белгиленген. Чынын айтуу керек, илимий жактан да, методикалык жактан да аталган класстарда баяндама же дил баян сыяктуу жазуу иштеринин мындай олуттуу түрлөрүн мынчалык өлчөмдө жаздыруу ылайыксыз. Анткени жазуу иштеринин татаал түрлөрүн жазууга башталгыч класстардын окуучуларынын «күчү» көп жете бербейт. Ал үчүн, адегенде, алар дил баян, баяндама жазуу талабын аткара билүү мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен, ар бир чейректерде чакан түрлөрүнө үйрөтүүнү баштаса, кийинки класстарда андан ары улантып кетүү туура болор эле.

Ошондуктан, мугалимдердин окуучуларга жазуу иштеринин бул түрлөрүн жаздырууга машыктыруулары үчүн айрым методикалык кеңештерди берүү зарыл.

Баяндама жаздырууга үйрөтүү: Дил баян жаздырууга үйрөтүүгө караганда, баяндама жаздыруу иши бир кыйла жеңил жүрөт – десек жаңылышпайбыз. Анткени, баяндама жаздырууда даяр текст пайдаланылат эмеспи. Ал текст, балким, окуучулар буга чейин окуп, тааныш болгон текст болуусу да ыктымал. Андай болсо, бул жакшы. Эгер, балдарга тааныш эмес текст болсочу? Анда анын мазмуну менен балдар, адегенде, жакшылап маалыматтуу болуусу зарыл.

Алгач мугалим тексттин атын тактага жазып коёт. Андан соң, тексттин мазмунун окуучуларга тааныштыруу максатында биринчи ирет жай, көрктүү кылып окуп берет.

Окуурдун алдында окуучуларга төмөндөгү шарттарды, т.а.:

- окуучулар тексттин мазмунун көңүл коюп угуусун;
- текстти мугалимдин артынан ээрчип жаза баштабасын;
- айрым татаал сөздөрдүн бар же жок экендигин;
- адамдын аттарын көңүл коюп эстеп калуусун;
- жылдардын, айлардын аталыштарын эстеп калуусун эскертет жана анын аткарылуусун талап кылат.

Окуп бүткөндөн кийин, тексттин мазмунунда эмне тууралуу сөз болгону, түшүнбөгөн суроолору бар же жок экени, ж.б. тууралуу маектешет да, мугалим окуучулар кызыккан суроолор боюнча татаал сөздөрдүн маанисин чечмелеп, жылдардын, айлардын жана адамдардын аттарын тактага жазып коюусу ыктымал.

Анан окуучулардын өтүнүчү боюнча чакан план да түзүлүшү мүмкүн. Планда тексттин мазмунуна ылайык окуялардын ирет-тартиби чагылдырылып, жазууну ырааттуулукка салып берет.

Мисал катар бир текстти жана ага ылайык түзүлгөн планга көңүл бөлүп көрөлү:

Нооруз

Чыгыш элдеринде, ошонун ичинде кыргыздар күн менен түндүн теңешкен күнүн жаңы жыл – Нооруз дешкен.

Нооруз чын куран (март) айынын 20сынан 21не караган түнү өткөрүлгөн. Бул күндү карыжаш дебей баары күтүшкөн.

Алар жаңы кийимдерди даярдашкан. Карыялар, байбичелер ак түстөгү, ал эми жаштар түстүү кийимдерди кийишкен.

Ал эми ар бир адам колундагы эң даамдуу, сыйлуу тамак-ашын Ноорузга арнаган. Жаңы жылга карата даярдалган тамактардын ичинен эң сыйлуусу, ширелүүсү сүмөлөк, чоң көжө болгон.

Сунушталуучу болжолдуу план:

1. Чыгыш элдери, ошонун ичинде кыргыздар кайсы күндү Нооруз дешкен?

2. Нооруз кандай майрам жана ал качан өткөрүлөт?

3. Ал майрамды кыргыздар кантип күтүшкөн?

4. Карыялар, байбичелер жана жаштар кандай кийинишкен?

5. Ноорузда эң сыйлуу тамактар кайсылар болгон?

Экинчи окуп берүү – окуучулар баяндаманы толук жазып бүтө электе ишке ашырылат. Анткени экинчи ирет окуганда окуучулар баяндамасындагы айрым урунттуу жерлерди тактап, толуктап алууга жетишишет.

Баяндама жазуу аяктап калганда мугалим текстти үчүнчү жолу окуп берет. Ага ылайык балдар баяндамасынын айрым «чийки калган» жерлерин «бышырып», жалпы иреттүүлүккө салып жыйынтыкташат.

Мында да баяндамага эки баа: анын биричиси – мазмунуна, экинчиси – сабаттуулугуна коюлат. Журналга мазмунуна коюлган баа белгиленет.

Сабаттуулугу боюнча дил баянда кетирилген каталар менен иштөө сыяктуу өз алдынча иштер аткарылат.

Дил баян жаздырууга үйрөтүү: Дил баян жазуу жумушу мектепте аткарылуучу жазуу иштеринин эң татаалы жана жоопкерчиликтүүсү экендигин жогоруда айттык.

Чындыгында, дил баяндын окуучунун адабий билимин, түшүнүктөрүн, жазуу сабаттуулугун, байланыштуу кебин, сөзүнүн байлыгы менен кебинин маданиятын өстүрүүдөгү ролу чоң. Ал тургай, балдар дил баян жазып жаткан көркөм чыгарманын өзөгүндөгү нравалык-эстетикалык идеяларын боюна сиңирүүгө, ички дүйнөсүнүн калыптануусунда, табиттерин, ишенимдерин бекемдөөдө да мааниси кеңири. Ал үчүн дил баяндарда окуучулар алдына коюлган проблемаларды өз алдынча чечүүгө кылган аракетин болууга жана туура бааланууга тийиш.

Бүгүнкү кыргыз мектебинин тажрыйбасында – дил баяндын жалпыга белгилүү үч түрү бар: атап айтканда, биринчиси – жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы туурасында; экинчиси – чыгарманын идеялык-тематикалык мааниси жана үчүнчүсү – андагы образдар системасы жөнүндө. Биз болсок, башталгыч класстарда булардын ичинен экөөнү: т.а. чыгарманын идеялык-эстетикалык мазмуну жана андагы каармандын образын талдоо мүнөзүндөгү түрлөрүн алсак болот.

Адегенде, мугалим дил баяндын темасын тандап алуусу керек. Анан ал үч теманы тактага жазып коюп, окуучулардын ар биринин өз алдынча ой жүгүртүп, мүмкүнчүлүгүнө жараша тандап жазуусун сунуш кылуу эң туура болор эле. Андан соң, алардын оюн топтоого беш-алты

мүнөт убакыт берип, план түзүүнү тапшырып же даяр планды сунуштап, ал план боюнча жазуунун жол-жобосун көрсөтүү максатка ылайык.

Эң негизгиси, бул сыяктуу максаттар жана милдеттер көңүлдө болуусу керек:

- биринчиден, дил баян аркылуу окуучунун адабий билиминин деңгээлинин, этикалык-эстетикалык сезим-туюмдарынын калыптанышына;

- экинчиден, окуучунун оозеки, жазуу кебинин сабаттуулугунун абалына;

- үчүнчүдөн, өз алдынча ой жүгүртө билүүсүнө, фактыларды топтоп, талдап, анализдөөсүнө, корутунду чыгара алуусуна;

- төртүнчүдөн, баланын, жалпы эле, рухий жактан жетилүүсүнө көмөк көрсөтүү ишке ашырылат.

Дил баянды баалоо эки багытта, т.а. мазмунуна жана сабаттуулугуна карап жүргүзүлөт да, ага эки баа коюлат. Негизги көңүл анын мазмунуна бурулат, ошондуктан биринчи баа – мазмунуна коюлат, ал журналга белгиленет. Андан кийин сабаттуулугу бааланып, ага өзүнчө баа коюлат, бирок журналга белгиленбейт. Ошентсе да, каталар менен иштөөдө типтүү каталыктарды мындан ары кетирбөөнүн жолдору көрсөтүлөт.

Мыкты дил баян балдардын алдында окулуп, класстын көргөзмөсүнө коюлса, ал башкаларга үлгү катары пайдаланылса, тарбиялык жактан туура болот.

Ушул багытта жазылган сабактын бир үлгүсүнө көңүл бөлүп көрөлү:

Предмети: Адабий окуу

Классы: 2-класс

Сабактын темасы: Сүрөткө карата чыгармачылык иш жазуу

Сабактын максаттары:

- *билим берүүчүлүк:* сүрөткө карап өз алдынча байкоо жүргүзүп, көргөндөрүн сүрөттөп, баяндап жазууга машыгат; өз фантазиясы менен баяндалган учурду, окуяны элестетип сүрөт тартууга көнүгөт; бөлүмдө өткөн чыгармалар боюнча алган билимдерин бекемдейт.

- *тарбия берүүчүлүк:* эстетикалык табити өсөт, жаратылышты сүйүүгө, аяр мамиле жасоого, коргоого тарбияланат.

- *өнүктүрүүчүлүк:* кепке жатыгуу жөндөмдүүлүктөрү артат; ой жүгүртүп, өз оюн эркин, көркөм баяндап жазууга көнүгөт.

Сабактын тиби: жалпылоо жана система-лаштыруу сабагы.

Сабактын формасы: жекече жана топ менен иштөө

Колдонулган ыкма: интерактивдүү метод

Сабактын жабдылышы: окуу китеби, сүрөттөр, түстүү боектор.

Сабактын жүрүшү (мугалим классты уюштурат, жагымдуу жагдай түзөт)

өтүлгөн тема боюнча окуучулардын билимдерин текшерет, бышыктайт.

Андан соң, мугалим «Бабалардан калган сөз» бөлүмүнө ылайык материалдарды жыйынтыктоо менен, чыгармачылык иш аткарууга багыт берет. Окуу китепте берилген сүрөткө ылайык дил баян жазууга багыт берүүчү суроолорду берүү менен аларга жооп жазып, окуучулардын чакан чыгарма жазуу ишин уюштурат. Дил баян жазууда балдар бөлүмдө өткөн чыгармалардан цитата колдонуп жазышына үлгү көрсөтөт.

Сүрөттө тартылган сюжеттүү окуя:

• Токой ичинде жыгачтан жасалган кооз үй турат.

• Анын терезесинде тыйын чычкан отурат.

• үйдү көздөй аюу бир карапа бал, коен сабиз көтөрүп келе жатат.

• Чымчык бир тутам гүл тиштеп учуп келатат.

• Түлкү колундагы тоокту качырып жиберип, артынан кууп баратат.

• Арстан түлкүгө колун жаңсап, сүйлөп турат ж.б.

Сүрөт боюнча жомок түзүүгө карата багыт берүүчү суроолор:

1. Окуя кайсы жерде өтүп жатат?

2. Эмне үчүн тыйын чычкандын үйүнө токой жаныбарлары келе жатышат?

3. Алар өзүлөрү менен кошо эмнелерди көтөрүп алышкан? Эмне үчүн?

4. Түлкү эмне үчүн тооктун артынан кууп бара жатат?

5. Арстан түлкүгө эмне үчүн ачууланып сүйлөп жатат?

6. Тыйын чычкандын үйүндө жаныбарлар кандай отурушат?

Окуя кандайча аяктайт?

Берилген суроолорго ылайык окуучулар төмөндөгүдөй болжолдуу жоопторду берүү менен чакан дил баян жазуусу мүмкүн. Алардын түгөйлөр арасында, класс ичинде алгач жоопторду чогуу табуусуна шарт түзүп, андан соң өз алдынча иштөөсү, же коллективдүү жазуу иши уюштурулат.

Туулган күн

Токойдо бир жыгачтан жасалган кооз үй бар эле. Анда куйругу абдан кооз тыйын чычкан жашачу. Тыйын чычкан бир күнү туулган күнүн белгилемекчи болду. Ал достору эң эле жүгүрүк коенду, баарынан куу түлкүнү, мукам сайраган ырчы-булбулду, май таман аюуну, токойдун падышасы арстанды:

– Бүгүн менин туулган күнүмө келгиле. Баарыңарды күтөм, – деп конокко чакырды.

Алардын ар бир белектерин көтөрүп, тыйын чычкандын үйүнө шашып жөнөштү. Коен өзү сүйгөн сабизин, аюу карапа толо балын, булбул кооз гүл алып жетип келишти. Түлкү токойго жакын жайгашкан абышка-кемпирдин короосунан бир тоокту уурдап алып, тыйын чычканга жетеринде капыстан тогу колунан бошонуп качып жөнөдү. Түлкү анын сонунан кууп баратып арстанга кезигип, коркконунан энтигип тура калды. Арстан анын уурулугун жактырбай тилдеп кирди:

– Ай, түлкү, ушул уурулугуң качан коесуң, ыя? өз мээнетиң менен окат кылсаң боло. Абышка-кемпирдин убалына каласың го.

Түлкү сөз айта албай мукактанды.

Тыйын чычкан келе жаткан конокторду, алардын көтөрүнгөн белектерин терезеге отуруп алып карап турду. Ал өз ичинен капаланып турду. Анткени анын досторунун эч кимиси тыйын чычкан сүйгөн жаңгак, тобурчак ала келүүнү ойлобоптур. Ошентсе да, ал досторун капа кылбай жакшы күтүп, конок кылууга ниеттенди...

Дагы ушул сыяктуу жоопторду чогуу табуу менен жазуу ишин улантып, аяктаган соң, чогуу окуп, дагы толукташса болот. Же болбосо, сүрөт тартууга жөндөмдүү балдар айтылган окуяларды элестетип сүрөт тартышып, ал боюнча сүйлөп беришин уюшурса болот. Ошону менен катар, айрым окуучулар бөлүмдө жаттаган ырларын, табышмак, макалдарды айтып бериши мүмкүн.

Бул саатта, мүмкүн болушунча, балдардын өз алдынча чыгармачылык менен иштөөсүнө шарт түзүү, мүмкүнчүлүк берүү керек.

өз алдынча дил баян жаза алган окуучунун (Албетте, ар бир окуучу ойдогудай эле жаза албайт. Ошентсе да, алардын ичинен айрым чыгармачыл, таланттуу окуучулары чыгары шексиз!) ишин класс алдында окутуп, окуучулардын пикирин айттырууга багыт берсе да болот.

Түгөйлөр менен, же жамааттык топто иштөөдө балдар «психологиялык тоскоолдуктан», жалгыздыктан кутулушат, топ ичинде жөлөк-таяк табышат да сабакта эркин отурушуп, эркин катышууга мүмкүнчүлүк алышат. Ал эми мугалимдин «ар бирин берилген суроолорго жооп жазгыла!» деп команда берип коюп, окуучулардан тапшырманы аткарууну талап кылып отуруп алышынан эч кандай натыйжа чыкпасын эске алуу керек.

үйгө тапшырма катары, айбанаттарга байланыштуу ар түрдүү сүрөттөрдү таап келүү, ыр, же табышмак, же макалдарды таап келүүнү тапшырса болот.

Окуучулардын сабакта чыгармачылык менен иштегендерин, активдүүлүктөрүн эске алуу менен окуучулардын билимдери бааланат.

Адабияттар:

1. “Адабий окуу”, башталгыч класстардын 3-класстары үчүн окуу китеби (авторлор: Б. Абдухамидова ж.б.). - Бишкек, 2014
2. Башталгыч класстардагы окууга коюлуучу базалык талаптар (түзүүчүлөр: А. Токтомаматов ж.б.), -Б., 2014
3. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Толуктоолор менен 2-бас. – Б., 2003.
4. Муратов А.Ж., Көркөм чыгарма жана анын ички сырлары. – Б., 2009.
5. Окуп-үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар (түзүүчүлөр: С. Рысбаев ж.б.), -Б., 2012
6. 3-класста Адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо (авторлор: Б. Абдухамидова ж.б.), -Б., 2014